

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

Серія: Книгознавство. Бібліологічні Вісті I — ч. 3.

ЮРІЙ СІРИЙ

ІЗ СПОГАДІВ
ПРО УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЦТВА

Накладом Т-ва Прихильників УВАН

Авґсбург

1949

ЮРІЙ СІРИЙ

**ІЗ СПОГАДІВ
ПРО УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЦТВА**

Загальне число
видавч УВАН 46

1. „ЛАН“

По першій революції 1905 року українське життя почало поволі активізуватися, але, на жаль, однобічно. Маси селянства, робітництва та міщанства за довгий час життя під режимом московського абсолютизму майже цілком утратили національну свідомість. Лишилася ще невелика верхівка інтелігенції, яка тримала національний стяг у руках. То були головню учителі, лікарі, адвокати й урядовці різних установ.

Властиво ця маленька група свідомих людей і заходилася пробуджувати національну свідомість у широких масах.

Природно, що не могла вона охопити всіх ділянок життя. Всю увагу звернено на національне освідомлення людей освітньо-культурними шляхами. На жаль, перша революція не дала широких прав і в цій ділянці. Навіть пародньої школи, де б можна було вчити дітей рідною мовою, не пощастило вибороти. Таким чином зброєю було тільки друковане слово, газета й книга.

Треба було використовувати те, що було можливе. Отже вже з початком 1906 року в Києві почали виходити українські часописи, а поруч з тим поживавило свою видавничу працю старше видавництво „Вік“, народилося багато нових видавництв, як „Ранок“, В-о Е. Череповського, Київської „Просвіти“, Б. Грінченка. Були спроби багатьох окремих людей, що пробували щастя на видавничому полі. На початках більшість цих видавництв провадило свою роботу досить жваво. Було таке враження, що вся наша нація складається з поетів, письменників та видавців. Але такий стан тривав недовго. Повінь ця скоро почала спадати і входити в природні, дуже вузьенькі береги. Вже через рік цілий ряд періодичних видань і окремих видавництв зійшов пазавжди зі сцени й поринув у небуття. Припинилися такі навіть видання, як „Громадська Думка“, „Українська Громада“, цілий ряд менших видавництв. Новонароджена щоденна газета „Рада“ виходила на субсидії В. Симиренка та Є. Чикаленка. На цілу Соборну Україну виходив єдиний місячник „Літературно-Науковий Вістник“. Такі видавництва, як „Вік“, „Ранок“, „Просвіта“, звузили свою діяльність до мінімуму, і в 1907 році вряди-годи з'являлось щось нове на книжному ринку. Причин було багато. Найголовніше було те, що за видавничу справу бралися люди, які не мали уяви про те, що таке видавництво, чого воно вимагає від видавця і що треба видавати. Надії на скоре збагачення з видавання книжок скоро розвіялись, а видане безплатово й на скору руку лежало на комісії на полицях книгарень та припадало порохом. Найтрагічнішим для видавців було ще й те, що наш народ у своїй масі був неписьменний. До революції 1905 року на Україні було суворо заборонено друкувати щось українським правописом. Отже навіть ті, що закінчили російську народню школу, читати по-українському не вміли, та й наша літературна мова була досить далека від, до певної міри помосковщеної мови, якою говорив народ. Словом,

було явище подібне до того, що свого часу мало місце в Чехії. де народ, визволившись культурно від австрійсько-німецької школи, почав учитись навіть читати по своєму.

Треба було шукати шляхів для просування книги в народ і видавати в першу чергу те, що могло б зацікавити читача. Для цього ж треба було й самим видавцям вчитися та набиратися досвіду. Було ясне й те, що таким людям, які б мали надію збагачуватися на книзі, — серед українських видавців не було місця. Для цього діла треба було жертвенності. Потрібні були на той час видавці ідейні, які б, вкладаючи в цю справу свою працю й гроші, не думали про те, що ці вклади мають давати якісь зиски.

В 1909 році з'явилась людина, яка, не надіючись на матеріяльні вигоди, взяла на себе труд організувати таке видавництво.

Тепер, як само видавництво, так і його фундатор майже забуті. Але для історії нашого культурно національного відродження воно мало велику вагу, бо ж було не абияким фактором в розбудові нашого культурно-національного життя.

*

Тим фундатором був професор Олександр Сергійович Грушевський, а видавництво, засноване ним, мало назву „Лан“.

Олександр Сергійович Грушевський, брат найвизначнішого нашого історика Михайла Сергійовича Грушевського, в час мого переїзду до Києва 1907 р. перебував в Одесі, як приват-доцент Новоросійського університету. На вакації він завжди приїздив до Києва, куди на той час прибував зі Львова й Михайло Сергійович. До набуття будинку, на Паньківській 9, вся родина Грушевських під час свят і вакацій перебувала в помешканні сестри своєї Ганни Сергіївни на Благовіщенській вулиці. В 1907 р. там я вперше зустрів Олександра Сергійовича. Не можу сказати, щоб ця людина ініціативою дорівнювалася своєму братові. В той час, як Михайло Сергійович мав широку ініціативу і був прекрасним організатором, Олександр Сергійович був більше романтиком-ідеалістом. Про своє бажання прислужитись реально видавничій справі не раз говорив він зі мною в приватних розмовах. Особливо часто порушував він це питання після того, як родина Грушевських на спілку купила садибу на Паньківській 9 і перейшла туди на постійне життя. Там стояв новий будинок, де було досить місця і для родин Ганни Сергіївни, і для її братів. Там же з 1909 року містилася й редакція часопису „Село“, при якій було в партері й моє помешкання. Перебуваючи в Києві, Олександр Сергійович зустрічався зі мною щоденно. Я був в той час управителем дому Грушевських, а до певної міри й членом тієї світлої родини.

1909 рік був особливо щасливий на події нашої культурно-національної роботи. Того року, за згодою з М. С. Грушевським, пощастило мені відкрити на Слобожанщині, у Харкові, першу суто-українську книгарню, заснувати в Києві народню газету „Село“, в тому ж році повстало й видавництво „Лан“.

До справи видавництва Олександр Сергійович підходив дуже обережно. На початку хотів він обмежитися тим, щоб видати пару оригінальних книжок, і в міру продажу їх готувати до дальшого видання щось нове. У частих розмовах я радив йому цього

не робити. На мою думку, таке видавництво спіткає та сама доля, що спіткала й інші попередні такі видавництва, що вже коли й розпочинати цю справу, то треба підійти до неї з певним пляном і поставити собі ясно, що має лягти в основу змісту цього видавництва. Найголовніше ж не обмежуватись виданням однієї або двох брошурок, а скласти програму, визначити цілу серію тем і роздати їх відповідним авторам.

Олександр Сергійович, як історик літератури, був більше прихильником видання книжок гуманітарного змісту. Мені ж, тоді вже авторові книжки „Про світ Божий“, здавалось, що настав час дати читачеві книги змісту природничого та загально-наукового. Таке видання, як популярно-наукова бібліотека Лункевича, мені дуже імпонувало, і я вказував на те Олександрю Сергійовичу. В нарадах про плян видавництва часом брав участь і Михайло Сергійович і подавав свої цінні зауваження.

Нарешті все було обговорено і влітку 1909 року засновано видавництво „Лан“.

Матеріальну сторону справи взяв на себе Олександр Сергійович, а редакційно-технічну доручено мені. Правду кажучи, мав я вже досить праці в цих ділянках, але маючи сякий-такий досвід і видавничу практику, відмовитися від цього не міг. Та й тісні зв'язки мої з родиною Грушевських цього не дозволяли. В тому, що нове видавництво не загине через брак коштів, я був певний.

Треба сказати, що ціла родина Грушевських належала до людей дуже заможних. Не кожному було відомо й тоді, що батько їх Сергій Федорович Грушевський був автором єдиної на цілу Росію книги під назвою „Книга славянського читення“. Цю книгу ухвалив і Св. Синод і міністерство освіти для вживання у всіх народніх школах, і вона давала, як на ті часи, великий прибуток. Тож не дивно, що Сергій Федорович Грушевський не тільки забезпечив матеріально своїх дітей, а навіть лишив великий капітал на збудування в Києві школи на Куренівці. Школу цю збудовано 1909 р. і вона носила його ім'я. Та і по смерті Сергія Федоровича з тієї книги діти його довго ще користувались прибутками, а виходило її щороку не менше двохсот тисяч примірників. Таким чином нічого було боятись, що Олександр Сергійович, заснувавши видавництво, скоро матеріально вичерпається і припинить його.

На перший час вироблено програму, згідно з якою видання мали виходити в двох серіях. Першу серію (популярно-наукова бібліотека) призначалось для дорослих читачів, а друга для молоді. Треба зазначити, що коли відчувався великий брак у популярно-науковій бібліотеці для дорослих, то дитячої літератури у нас зовсім не було. А при відсутності українських народніх шкіл це значило, що українські діти й надалі були засуджені на змоковлювання.

При виробленні програми дитячої серії особливо бралось на увагу те, що поруч із національним вихованням треба виховувати і здоровий погляд на життя взагалі. Особливо ж треба було виховувати молоде покоління в тому переконанні, що життя наше — це безупинна й настирлива боротьба, довести до свідомости молодих читачів, що де сила, там і право.

Само життя показувало, що нація наша занадто вже схильна до мрійництва, романтики, безґрунтового ідеалізму, тому мо-

же у нас кожна пересічна людина виливала свої почуття на папері у віршах.

Отже як у першу, так і в другу серію постановили ми дати якомога більше лектури природничого характеру.

Бралось на увагу так само й технічний бік наших видань. Досвід показував, що вже формат книги має велике значення для тієї чи іншої категорії читачів. На нашу думку, для масового читача треба було давати книжку невеликого формату, щоб він міг використовувати її не тільки дома, а й поза домом у години відпочинку. Спинилися ми на розмірах малої вісімки квадратного формату. Розмір книги мав бути від 5 до 8 аркушів. Серії мали бути з тим самим малюнком. Звернено особливу увагу й на те, щоб кожную книгу відповідно до змісту ілюструвати, особливо ж це мало бути в дитячих виданнях. Автори оригінальних творів і перекладачі мали бути гоноровані згідно з умовою. Звичайно ж гонорар мав бути не менше 25 карбованців від аркуша. На тодішні обставини це був гонорар нормальний і навіть такі журнали, як „Літературно-Науковий Вістник“, платили такий гонорар як норму. Тираж видань мав бути в 2000 примірників кожної назви.

Довго ми не могли спинитись на тому, яким правописом мають друкуватись видання „Лан“. В той час було два правописи: один так званий „галицький“. То був правопис, прийнятий уже від давніших часів у Галичині, затверджений урядом і запроваджений у школах. В Києві ж по революції прийнятий у періодичній пресі і у видавництвах український спрощений правопис. Головна різниця між цими правописами полягала в тому, що в галицькому „ся“ писалось окремо від дієслова та для м'якшення деяких звуків писалось по них „ї“ з двома крапками, тоді як в київських виданнях цього не було. Проти галицького правопису завзято боролась вся київська „пишуща братія“. Очевидно, що Галичина не могла піти на якісь правописні компроміси, бо мусіла б не тільки робити ломку в школах, а також уживати заходів до такої зміни і перед урядом.

Для видавництва важливим було те, щоб книжка йшла в народ і читалась. Ми були свідомі того, що наші видання, а особливо на початках, підуть головню до Галичини. Були також свідомі й того, що кожен, вавіть учень народньої школи, коли б ми вживали київського правопису, цілком слушно робитиме нам закиди, що ми пишемо неграмотно. Отже вирішили друкувати наші видання правописом, прийнятим у Галичині. Треба зауважити, що взагалі всі видання „Літературно-Наукового Вістника“, „Української Видавничої Спілки“ і т. д., що виходили в Києві, додержувались галицького правопису.

Домовившись з київською друкарнею „Першої Спілки Друкарів“ та забезпечивши видавництво папером, ми приступили до реального виконання програми.

Ще раніш Олександр Сергійович доручив мені написати книжку „Життя рослин“. То була властиво праця компілятивного характеру. Користуючись такими творами, як Кернер, Тімірязев, Таліїв та інші, я написав популярну анатомію та фізіологію рослин, яка й пішла першим числом в популярно-науковій серії „Лану“.

Ще перед тим у дитячому журналі „Молода Україна“ друкувалась моя праця для дітей — „Мандрівка по Криму одної школи“.

Цією працею відкрилася серія для дітей. Книжка вийшла під назвою „Крим“.

До співробітництва в „Лані“ запрошено переважно молодих тодішніх працівників пера, а між ним О. Олесь, Ю. Будяка, М. Шаповала й інших. Деякі з них мали написати оригінальні популярні книги, а декому доручено зробити переклади.

Появу перших випусків „Лану“ критика зустріла дуже прихильно, хоч і були нарікання на правопис. Для мене особливо цінною була рецензія проф. І. Раковського на книжку „Життя рослин“. Він привітав її, як першу ластівку в нашій природничій популярній літературі.

Видавництво, підбадьорене прихильністю критики, посилило свою працю і почали появлятися одна за одною книги „Лану“. У першій серії не було дотримано строго програми. Як видно з поданого тут переліку видань, ця серія була мішана, поруч із книгами природничого змісту друкувалися й інші. Щождо дитячої серії, то я намагався дотримуватись накресленої програми, а коли й траплялись якісь ухили, то вони диктувалися тільки konieczністю, як от видання казок Гавфа та байок Л. Глібова.

Зважаючи на те, що нині видання „Лану“ становлять велику бібліографічну рідкість, я дозволяю собі подати тут повний список виданого. Це найкраще схарактеризує не тільки зміст, а й завдання видавництва „Лан“.

У першій серії вийшли:

1. Юр. Сірий. Життя рослин (анатомія й фізіологія рослин).
2. М. Шаповал. Про ліс.
3. Ю. Будяк. Дикі люди, ч. 1,
4. „ Дикі люди, ч. 2.
5. М. Грушевський. Богдан Хмельницький. Істор. оповідання.
6. Ст. Рудницький. Фізична географія України, ч. 1.
7. В. Королів. Скотолічебник.

У дитячій серії вийшли:

1. Юр. Сірий. Крим. Подорож одної школи по Криму.
2. Нелі та Патраш. Збірка оповідань. Переклад Ю. Сірого.
3. Р. Кіплінг. От так казки! Переклад Ю. Сірого.
4. „ Джунґлі, ч. 1. „ „ „
5. „ Джунґлі, ч. 2. „ „ „
6. Сетон-Томсон. Сімейство лисів та інші оповідання. Переклав Ю. Сірий.
7. Льонг. Рогань та інші оповідання з природи. Переклад Ю. Будяка.
8. Л. Глібів. Байки. Повний збірник.
9. Гавф. Казки. Переклад О. Олесь.
10. А. Грушевська. Над морем. Оригінальне оповідання з побуту дітей у Криму.

Мені здається, що це все, що видало видавництво „Лан“ за час свого існування. Згадуючи тепер про свою працю при цьому видавництві, я можу сказати, що ні в одно з пізніших видавництв, до яких я був причетним, не вкладав я стільки праці й любови, як у це.

Поява кожної книжки з обкладинкою березово-зеленого кольору та прекрасним на ній краєвидом художника І. Бурячка тішила мене безмірно. Збут книжок був цілком нормальний, і перед видавництвом стелилась надійна дорога. Та, на жаль, воно припинило передчасно свою діяльність.

У 1913 році я мусів лишити Київ і виїхати до Америки. (Про це я згадую у своїй замітці про видавництво „Дзвін“). Крім інших справ, залишив я й ведення цього видавництва.

Були широкі пляни у видавця „Лану“ на майбутнє, але й ті 17 назв цього видавництва, кожна мінімум на п'ять аркушів друку, чепурно видані й добре ілюстровані, були, на мою думку, неабияким вкладом у нашу книжкову скарбницю. А те, що тепер ті видання становлять бібліографічну рідкість, промовляє за те, що їх читали не одна тисяча старших і молодих людей.

II

„ДЗВІН“

Історія видавництв української книги безперечно могла б правити за певне мірило нашого культурного життя. На жаль, не маємо ще навіть окремих монографій про те чи інше видавництво. Коли була змога користуватися багатими матеріялами музеїв та бібліотек до війни, у нас „не було часу“ зайнятися цією працею.

Тепер же, опинившись на еміграції, ми позбавлені можливості користуватися навіть таким матеріалом, як каталоги, можемо покладатися лише на свою пам'ять.

Але як би там не було, кожен, хто був причетний до видавничої справи, мусів би ще тепер, за свого життя, подати бодай у межах можливого, матеріяли для майбутнього історика українських видавництв.

Обов'язок такий відчуваю і я, людина, що протягом сорока років брала активну участь у видавничій роботі. Хочу в цьому коротенькому нарисі подати в формі споминів історію народження і праці видавництва, яке свого часу було одним із видатніших як на Україні, так і за кордоном, на еміграції. Хочу подати відомості про видавництво „Дзвін“.

Ще з 1907 року, переїхавши нелегально з еміграції до Києва й ставши завідувачем київської редакції „Літературно-Наукового Вістника“, побачив я, як убого стоїть наша видавнича справа. Тоді діяли вже такі видавництва, як „Вік“, „Ранок“, „Просвіта“, про які варто було б теж подати докладніші відомості, але діяльність їх була обмежена. Не було того розмаху, яким відзначались російські видавництва. Я почав мріяти про те, щоб заснувати в Києві видавництво, яке спричинилося б до поширення нашої лектури в широких масах.

Маючи щільні зв'язки з друкарнями, це булоб легко перевести технічно, але бракувало найголовнішого — грошей. Про те, щоб заробляти на видавничій справі, не було чого й мріяти, бо з неї на початках можна було тільки сяк-так прожити. Про літературні заробітки тоді можна було тільки мріяти. Проте я спробував видати кілька брошур у перші роки свого перебування

в Києві. Поява кожної книжечки тішила мене безмірно. Мало турбувало мене те, як скоро те видання розійдеться. Тішив сам факт появи книжки. Та все те мало спорадичний характер, і тільки 1911 р. пощастило мені заснувати справжнє видавництво.

У той час на еміграції перебували В. К. Винниченко та Л. О. Юркевич. Вони провадили активну партійну працю, як члени УСДРП. Я теж належав до цієї партії. Шляхом листування ми прийшли до думки, що треба конче закласти в Києві видавництво, яке ширило б ідеї марксизму. Влітку 1911 року В. К. Винниченко нелегально приїхав до Києва і на Паньківській 9, у домі М. С. Грушевського, де я мешкав, обговорили ми детально справу організації видавництва.

Після довгих міркувань ми прийшли до того, що майбутнє видавництво назвали „Дзвін“. Чому саме прибрали назву, що не має нічого спільного з марксизмом, тяжко тепер сказати. Мабуть тому, що саме перед тим вийшов під такою назвою збірник, де вміщено Винниченкову п'єсу „Щаблі життя“.

Повстало питання про учасників видавництва та матеріальне його забезпечення.

Видавництво мало бути товариством на вірі, а основниками його й першими членами були В. Винниченко, Ю. Сірий та Л. Юркевич. Матеріальну сторону розв'язали тим способом, що кожний член видавництва повинен був внести пай у п'ятсот карб., при чому В. Винниченко мав сплатити цей пай відрахуванням гонорару за твори, що друкуватимуться в цьому видавництві, а та Л. Юркевич—грошинами. Легко міг це зробити Л. Юркевич, син і спадкоємець багатого діда, але де міг роздобути гроші я? Проте вже за пару днів я дістав позичку в новозаснованому українському банку і справу залагоджено. Л. Юркевич мав вислати гроші з-за кордону.

По від'їзді В. К. Винниченка за кордон я почав розгортати працю нового видавництва, як перший його директор.

На початках я не додержувався строго програми, покладеної в основу праці, й випустив ряд брошур, які, на мою думку, були найпотрібнішими. То були малепькі брошурки переважно про потребу освіти рідною мовою. Провадилася підготовча робота для видання солідніших праць. Я передусім нав'язав листування з Лесею Українкою, яка жила тоді в Єгипті, і по згоді з нею випустив перший том її „Творів“. Туди ввійшли дрібніші її драматичні поеми та оповідання „Над морем“. Видання було як змістом, так і оформленням таке солідне, що на нього звернено увагу не лише української, а й російської преси. Загально видання визнано за таке, що його можна справедливо поставити поруч кращих європейських видань.

Не знаю, в якій мірі похвали були заслужені, але можу сказати, що з перших же кроків своєї праці я звертав особливу увагу на зовнішню сторону кожного видання. Мені здавалось, що книжка, як і дівчина, коли виходить на люди, мусить бути прибраною, коли й не розкішно, то в усякому разі пристойно. Томуто я з перших же кроків видавничої праці звернувся до кращих тодішніх наших малярів і запросив їх до співпраці. Першим оформлювачем наших видань був Іван Бурячок—артист-маляр краківської академії. Його обкладинки були не тільки окрасою кожного видання, а відбивали й зміст самої книги.

Через якийсь час після від'їзду В. Винниченка, Л. Юркевич справді прислав гроші і то не на один, а на два паї. Винниченко надіслав четвертий том своїх творів, що складався з дрібних оповідань, а Л. Юркевич прислав дві свої брошури, присвячені робітничому питанню. Це все негайно пущено в друк.

На початку 1912 року після звідомлення сконстатовано, що майно наше набирало вже солідних розмірів і додавало охоти до дальшої праці.

Не можу сказати, щоб поширювання видань ішло так, як би того хотілось. Я був тоді не тільки завідувачем редакції ЛНВ, а й директором його книгарні, яку заснував 1907 року у Києві.

Отже апарат для поширювання книги був у моїх руках, та й видання йшли на склади до цієї книгарні. Але маса тодішнього українського громадянства не доросла ще до того, щоб відчувати конечну потребу в українській лектурі.

Про це я ширше пишу в своїх споминах. Все ж таки видання „Дзвону“ розходилися краще за інші видавництва.

Тираж видань (навіть на ті часи) не був високий. Пересічно видавалось кожної назви по дві тисячі примірників. Розрахунок був такий, щоб видання протягом трьох років розійшлося. Посередниками в поширюванні видань були: Книгарня „Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка“ у Львові, Книгарня „Київської Старини“ в Києві, „Українська книгарня“ в Харкові та „Українська книгарня“ в Катеринодарі, на Кубані. Останні я організував у 1909 та 1911 роках.

Але розрахунки на те, що кожне видання розійдеться протягом трьох років, не виправдувались. Та справа загалом ішла так, що видавництво продовжувало свою працю без перебоїв і майже щомісяця виходило в світ щось нове.

Особливо помітно зріс збут видань після того, як 1912 року ми почали видавати місячника „Дзвін“. До нового журналу zaangażовано кращих тодішніх працівників пера. Редакційний комітет у Києві складався з трьох осіб: Д. Антоновича, П. Понятенка та Ю. Сірого, а за кордоном В. Винниченка та Л. Юркевича. Спочатку „Дзвін“ не був строго партійний і тільки по переїзді до Києва В. Левинського, який став фактичним і єдиним редактором його, лінія та вирівнялась, і журнал став справді виразником марксистської ідеології.

Як і взагалі, всі тодішні періодичні видання на Україні, журнал „Дзвін“ був дефіцитний і діставав субсидії на покриття дефіциту від Л. Юркевича. Проте вже 1913 року, при вмілому веденні його В. Левинським, „Дзвін“ перейшов на самооплатність. При дружнім співробітництві видавництва з місячником, справи розвивались до кінця 1913 року дуже успішно, і були певні надії на те, що найближчим часом видавництво „Дзвін“ досягне своєї мети. На жаль, кінець 1913 року пляни такі розбив.

Про моє нелегальне перебування в Києві знало вже досить багато людей. Мене, як довідався я з певних джерел, мали арештувати. Щоб уникнути такого лиха, я вжив усіх заходів, щоб як найскорше перебратись за кордон. Видавництво — „Дзвін“ припинило свою діяльність. Всі запаси книг передано на комісію книгарням, а я сам опинився в Америці, як співробітник „Свободи“ в Джерзі Сіті під Нью-Йорком. Та не міг я спокійно працювати в Америці. Бажання продовжувати видавництво „Дзвін“ перемогло, і в травні 1914 року повернувся я з паспортом свого приятеля-болгарина до Петербургу, а звідти в Харків, де легалізувався,

як козак з Полтавщини, та почав знову видавничу працю. На жаль, і тут вона була недовга: вибух першої світової війни унеможливив її. Пощастило видати в Москві, в друкарні братів Рябушинських, тільки дев'ятий том творів В. Винниченка з новим його прекрасним оповіданням „Босяк“, та в Харкові одно число газети „Слово“, в якому близьку участь взяли В. Винниченко та С. Петлюра. На другому числі газету „Слово“ заборонено, а я опинився в харківській тюрмі. Видавництво „Дзвін“, як і всі інші видавництва на Україні, припинили свою роботу й розпочали її наново тільки з вибухом великої революції 1917 року.

На цьому закінчився перший період праці видавництва „Дзвін“.

*

Через донос катеринославського провокатора, що проліз до тамтешньої групи УСДРП під прізвиськом „Васька Золоті зуби“, мене заарештовано в січні 1916 року. Жандармерія геть чисто розгромила УСДРП та виарештувала по всіх містах майже всіх провідників. По дев'яти місяцях ув'язнення в харківській тюрмі в „одиночці“ мене за участь у революції 1905 році передано до Одеського воєнного суду. Суд відбувся в жовтні місяці 1916 р, в Одесі. Хоч на ньому мене й виправдано, але з лави підсудних мусів я, як військовозобов'язаний, стати на військову службу. На військовій службі пробув я до серпня 1917 року.

Прибувши до Києва, заходився я коло організації видавництва на нових основах. Відчувалася нагальна потреба в шкільних підручниках. Такі підручники написали вже С. Черкасенко, Я. Чепіга та Ю. Сірий. Треба було негайно розпочати друкування їх. При видавництві „Дзвін“ організовано філію „Рідна школа“. А що член видавництва Л. Юркевич помер, вертаючися з еміграції на батьківщину, то до складу реорганізованого видавництва введено нових членів: Р. Я. Винниченкову, С. Черкасенка та Я. Чепігу. Редакційний комітет шкільних підручників складався з С. Ф. Русової, С. Черкасенка, Я. Чепіги та Ю. Сірого.

Були у нас тепер і матеріяли для друків і гроші, та не було найголовнішого — паперу. Що міг закупити в Києві, те я закупив, а на більші партії треба було чекати з Фінляндії. Друкарні в Києві теж були переважані працею для різних видавництв.

Надій на те, щоб друк пустити нормальним ходом, було мало. Поза всім події на Україні теж гальмували справу. Тільки 1918 року, після гетьманського перевороту, життя набрало більш-менш нормальних форм.

Міністерство народньої освіти в Києві ухвалило наші підручники, як найкращі для вжитку в народніх школах. Воно ж замовило нам їх сотні тисяч примірників. За умовою підручники треба було видати до початку шкільного року, але виконати все те було можна тільки чудом.

Мені прийшла в голову думка: чи не можна було б перенести друк підручників за кордон, а передусім до Австрії. Уже в червні місяці пощастило мені виїхати з посольством В. Липинського до Відня й розпочати там друкування підручників. У Києві залишився повний апарат видавництва й розвивав поволі свою діяльність. За час мого перебування у Відні, в Києві між іншими виданнями вийшло в нашому видавництві три томи творів Д. М. Марковича та два томи творів Дніпрової Чайки.

Хоч як тяжко було і в Відні розпочати цю справу, проте

пощастило заангажувати кілька друкарень та замовити там підручники. За це взялися державна друкарня „Шульбюхерферляг“, друкарня Гольцгаузена, Голдштайна та Райзера. Уже перед початком шкільного року було кинуто на Україну по сто тисяч примірників першої і другої частини арифметики Я. Чепіги та двадцятьп'ять тисяч примірників геометрії О. Коваленка і „Життя рослин“ Ю. Сірого. На грудень заготовлено ще двістіп'ятдесят тисяч букваря С. Черкасенка та по двісті тисяч його читанок (частина перша, друга і третя). Тепер повстали труднощі з транспортом. На Україні кипіло повстання проти гетьмана, кордони закрито, а сім вагонів підручників, які експедитор відправив з Відня на Україну в січні 1919 року, застряли в Станиславові. Тільки в березні пощастило мені дістатись до Будапешту й продати всі підручники кооперативу „Дніпросоюз“. Літом 1919 року вони були вже на Україні. Таким чином територію, не обсажену ще більшовиками, забезпечено шкільними підручниками.

На черзі була ще ціла серія підручників і дитячої лектури. Майже всю працю тепер було зосереджено в друкарні Райзера. Протягом 1919-22 років вийшли переважно там: 11 томів творів В. Винниченка (по п'ятнадцять тисяч примірників); твори С. Черкасенка (поезії I-II томи) по десять тисяч примірників, Кіплінгові „Брати Моуглі“ (п'ятнадцять тисяч примірників), новелі Ю. Сірого I-й том (п'ятсот примірників), „Відродження Нації“ В. Винниченка I-III томи, його ж „Між двох сил“ — п'єса (десять тисяч примірників), серія дитячих книжок Ю. Сірого по п'ятнадцять тисяч та ін. Тяжко перерахувати все видрукуване у Відні, не маючи під руками відповідних матеріалів. Все ж доробок був показний.

На жаль, більшість цієї продукції не могла дістатися до рук читача на Україні, бо більшовики, окупувавши Україну, закрили доступ туди всьому, що друкувалося за кордоном.

1922 року видавнича праця „Дзвону“ фактично припинилась, а склади з його виданнями частково потрапили до рук читача тільки підчас другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч наших робітників, вивезених з України. Яка доля всього того, що лишилось ще на складах, не знаю.

У цій замітці подаю я тільки коротенькі відомості про це видавництво. Тут не описую докладно всі ті труднощі, які довелося переживати за кордоном. Треба взяти під увагу, що все надруковане лежало довгі роки на складах. Чинші за складове вирости до великих розмірів, так само й борги друкарні, які лишалися з 1922 року, знову таки через неможливість збуту, з кожним роком зростали через складну опроцентованість, і за двадцять років зросли до того, що на покриття їх ледве вистачало тих запасів книг, які були на складах. Важним було те, що все ж таки, ті книги попали до рук читача.

Особисто я відійшов від „Дзвону“ цілком у 1933 році і в справи його не втручався. Чому це сталося, ширше подаю в своїх споминах видавця, а тепер можу на закінчення сказати, що праці на його організацію й ведення було вкладено дуже багато. На жаль, ні я, ні інші його члени з того не мали ще великої матеріальної користі. Морально ж кожний із членів і співробітників може бути цілком задоволений, бо вже те, що видавництво вчасно кинуло на Україну дев'ять вагонів шкільних підручників, свідчить про те, яким темпом провадилася в ньому праця.

